

प्राचीन भारतातील लेखनाचा उद्गम व इतिहास

प्रा. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जि. सोलापूर.

गोषवारा -

लेखनाची ही संपूर्ण प्रक्रिया ही काही ठरवून होत नसते तर लिखाण आपसूकच घडत जाते. आपल्याला भेडसावणाऱ्या प्रश्नांतून लगेचच लिखाण होत नाही, तर ही सारी प्रक्रिया लेखन करणाऱ्या मानवास उर्मी देत राहते. आपल्या अवतीभवती असलेल्या समाजातील उलथापालथीचे चित्रण, समाजातील अस्वस्थपणा, बदलते प्रवाह, बदलती परिस्थिती, धर्म, अर्थ, समाज, राजकीय जीवनातील बदल अशा असंख्य गोष्टी मानवाच्या मनात रुंजी घालत असते अशातूनच लेखन मानवाच्या मनात रुजत असे तर अशा लेखनाचा उद्गम व विकास पाहणे आवश्यक असल्याने संशोधक प्रस्तुत संशोधन लेखात प्राचीनभारतातील लेखनाचा उद्गम विकास ऐतिहासिक याचा आढावा घेतलेला आहे.

ठळक शब्दे - वैदिक वाङ्मयातील पुरावे, जैन वाङ्मयातील पुरावे, बौद्ध वाङ्मयातील पुरावे, परकीय तथा अभारतीय पुरावे

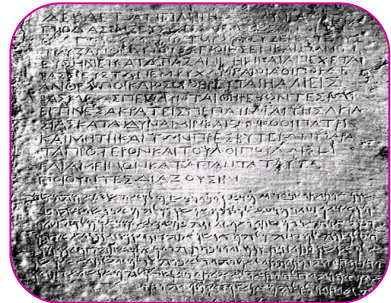
प्रस्तावना

समाजातील अवतीभवती अस्वस्थ करणाऱ्या गोष्टी, आजूबाजूला जे घडत जाते त्याचे प्रतिबिंब अंतर्मनात जाणवणारी वेदना ज्या प्रश्नांनी पोखरले त्याचा घेतलेला शोध. हे सारे मांडण्याचा प्रयत्न म्हणजेच लेखन असे भीमबेटका येथील अश्मयुगीन कालीन प्राप्त चित्रावरून वर्णन करावेसे वाटते.

लेखनाची ही संपूर्ण प्रक्रिया ही काही ठरवून होत नसते तर लिखाण आपसूकच घडत जाते. आपल्याला भेडसावणाऱ्या प्रश्नांतून लगेचच लिखाण होत नाही, तर ही सारी प्रक्रिया लेखन करणाऱ्या मानवास उर्मी देत राहते. आपल्या अवतीभवती असलेल्या समाजातील उलथापालथीचे चित्रण, समाजातील अस्वस्थपणा, बदलते प्रवाह, बदलती परिस्थिती, धर्म, अर्थ, समाज, राजकीय जीवनातील बदल अशा असंख्य गोष्टी मानवाच्या मनात रुंजी घालत असते अशातूनच लेखन मानवाच्या मनात रुजत असे

लेखन करण्याची कला किंवा पद्धत नेमकी कोणत्या काळात अस्तित्वात आली हे निश्चितपणे सांगत येत नाही माणसाने त्याच्या विचारांची अभिव्यक्ती प्रथम चित्ररूपाने केल्याचे आपल्याला उपलब्ध ऐतिहासिक साधनावरून सांगता येते मानवाच्या उत्क्रांती नंतर मानवास आपले संदेश दूरच्या मानवास पाठवणे आवश्यक वाटू लागले आपल्या विचारांच्या व कार्यांच्या नोंदीची किंवा जतनाची आवश्यकता वाटू लागल्यामुळे मानवाने परस्पर सुसंवाद निर्माण करण्यासाठी निसर्गातील त्याला सोयीचे असे अनेक मार्गांचा अवलंब केल्याचा दिसून येतो. जगातील प्राचीन संस्कृतीचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की प्रागैतिहासिक काळात मानवाने भोवतालच्या घटना, शिकार व आनंद यांचे प्रसंग दगडांवर रंगीत चित्रे काढून टिपलेले आढळतात. चित्राशिवाय मानवाने वस्तूंची मोजदाद ठेवण्यासाठी काढ्या, दगड, कवड्या, दोरीच्या गाठी इत्यादींचा ही वापर केला. याचा चित्रलिपीशी प्रत्यक्ष संबंध नसला तरी चित्रांतून सुसंवाद कळतो ही गोष्ट माणसाच्या ध्यानात आली होती.^१

लिपीच्या संदर्भात जागतिक स्तरावरून विचार करताना आढळून आले की मानवाने त्याच्या विचारांची अभिव्यक्ती चित्र स्वरूपात व्यक्त केल्याने लिपीची उत्पत्ती व

तिचे स्वरूप हे दोन्हीही गोष्टी दैवी आहेत असा सर्वसामान्य समज निर्माण झाला आहे.^३

लिपीची उपत्ती व तिचे स्वरूप हे दैवी मानण्याचे कारण बहुधा असे की सर्वसाधारणपणे मनुष्याला आजही त्याच्याबाबत एखाद्या कार्यालयीन कामकाजासाठी रितसर अर्ज करणे सांगितले तर तो सहजच लिहू शकत नसे जेव्हा तो लेखनी उचलून लिहिण्यास प्रयत्न करतो तेव्हा तो स्वतःच्या मनातच हार मानून लेखन करत असतो. लेखन करणे ही गोष्ट सोपी नाही ही वास्तव व सत्य ही आहे. लेखन करण्यास मनुष्याला वर म्हटल्याप्रमाणे 'आपल्या अवतीभवती असलेल्या समाजातील उलथापालथीचे चित्रण, समाजातील अस्वस्थपणा, बदलते प्रवाह, बदलती परिस्थिती, धर्म, अर्थ, समाज, राजकीय जीवनातील बदल अशा असंख्य गोष्टी मानवाच्या प्रथमतः मनात रुंजी घालाव्या लागतात. त्याबाबत त्याने काहीतरी वाचन केले असले पाहिजे. त्याला लेखनासाठी आवश्यक असे शब्द व शब्द रचना माहित असणे आवश्यक असते. तेव्हाच त्यास लेखन करणे सोपे होते.' म्हणून प्राचीन जागतिक संस्कृतींनी लेखन कलेला व लेखकांना देवता स्वरूपात स्थान दिलेले आहे. बॅबिलोनियात सर्व लेखकांचा देव म्हणून नबू यास मानले जाते इजिप्तमध्ये थॉन हा लिपीचा अधिकर्ता हा होता. प्राचीन भारतीय संस्कृतीमध्ये ब्रह्मा ही लिपीची अधिष्ठात्री देवता मानली जाते^४

भारतातील लेखनकला फार प्राचीन असल्याचे वाङ्मयीन पुरावे मिळतात. अपौरुषेय वैदिक वाङ्मयात लेखनविषयक पुरावे आहेत परंतु ते ऐतिहासिकदृष्ट्या विश्वसनीयता ठरविणे अवघड आहेतीच कथा जैन व बौद्ध वाङ्मयाची आहे कारण त्या काळातील आवश्यक असे लेखनाचे ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध नसल्याने लेखनकला अतिशय प्राचीन होती असा संशोधकांचा तर्क आहे आजमितीला सम्राट अशोकाचे लेख हेच भारतातील लेखनकलेचे प्रचीनतम ऐतिहासिक अधिकृत पुरावे मानले जाते

भारतात लेखन पद्धतीला लिपी असे नाव आहे. लिपी हा शब्द संस्कृत धातू 'लिप्' (शिंपडणे, चितारणे) धातूपासून उतपत्ती झालेली आहे. लिपी, लिबी, लिपिकार या शब्दांचा पाणिनीच्या अष्टाध्यायी ग्रंथात आढळतात^५ लिपीचा अभ्यासक व संशोधक गोल्डष्टूरयांनी पाणिनीचा कालखंड साधारणपणे झ.पूर्व आठवे शतक असा आहे असे त्यांचे मत आहे भट्टोजी दीक्षित यांनी त्यांच्या अमरकोशावरील टीकेत लिपी या शब्दाच्या उत्पत्तीचा समाचार घेतला आहे.^६ भारतात ताडपत्र, भूर्जपत्र आणि कापड यांचा वापर लिहिण्यासाठी करत असावे. यात लिपी या संबोधनाचा शोध लागू शकतो पाश्चिमात्य राष्ट्रांत जे प्रस्तरावर खोदून लेखन करत असत त्यापेक्षा भिन्न भारतीय पद्धती असावी. आपल्याकडे कल्पना अशी की, ब्रह्माने झाडांच्या पानावर लिहिण्यासाठी अक्षरे निर्माण केली आहे^७ नारदस्मृती मध्ये साधारणपणे इ.स. ५ व्या शतकातील लिखित मजकूराला (document) हिंदू धर्मशास्त्रातील न्यायदानात पुरावा म्हणून मान्यता दिली आहे. स्मृतिकाराने लिपीचा कर्ता म्हणून ब्रह्म देवाचा निर्देश केला आहे^८ हे ध्यानात घ्यावे की, संस्कृतमध्ये वर्ण यास रंग या अर्थाने या शब्दाचा अक्षर या अर्थी वापर केला जात होता. परंतु वैदिक अभ्यासक मॅक्स म्यूलर यांचे या मताशी सहमत नसल्याचे दिसते त्यांनी वर्ण याचा संबंध वा साधर्म्य ध्वनीशी लावला आहे^९ कदाचित त्यांना सिंधुसंस्कृतीच्या मोहनजोदडो आणि हराप्पा येथील मुद्रांची माहिती नसावी. मृत्तिका पात्रांवरील लेखन आणि नाण्यांवरील मुद्रा विचारात घेतल्यास भारतीय लेखनाचा इतिहास हा साधारणपणे पाच हजार वर्षे तरी मागे जातो.^{१०}

भारतीय लेखनकला बाबतीत विचार मांडताना संशोधक ऐतिहासिक पुराव्यासह प्रथमतः प्राचीन काळानुसार तत्कालीन पंथ संप्रदाय वा धर्म यांच्या दृष्टीकोनातून त्यांच्या उपलब्ध साधन साहित्यानुसार वर्गीकरण करून मांडणी केलेली आहे

प्राचीन काळातील भारतातील लेखनकला

- अ) वैदिक वाङ्मयातील पुरावे
- आ) जैन वाङ्मयातील पुरावे
- इ) बौद्ध वाङ्मयातील पुरावे
- ई) परकीय तथा अभारतीय पुरावे

अ) वैदिक वाङ्मयातील पुरावे -

वैदिक वाङ्मयातील पुरात्वदृष्ट्या पाहिल्यास निश्चित स्वरूपाचा पुरावा मानता येत नाही परंतु याबाबतीत जे निरनिराळी मतमतांतरे मांडलेली आहेत त्याचे विचार करणे आवश्यक आहे

वैदिक वाङ्मयात आढळणारे भाषेच्या विविध अंगोपांगांचे उल्लेख आणि व्याकरण यावरील चर्चावस्तू भारतीयांना इ.स.पूर्व १००० ते ८०० या सुमारास लेखनकला अवगत होती असा तर्क करावयास हरकत नाही.^{१०}

१. ऋग्वेदात म्हटले आहे की, माणसाला वाङ्मयाचा बोध केवळ दृष्टेन्द्रियांनी होत नाही असे उल्लेख सापडतात.^{११}
२. शतपथ ब्रह्मणात ऋषी वामदेवाने ऋग्वेदाची ऋचा पाहून संपादनकेली असा उल्लेख केला आहे.^{१२}
३. ऐतरीयमध्ये म्हटले आहे, ऋषीने पाहून ऋचा वाचली.^{१३}
४. ऋग्वेदात गाईच्या कानावर खुणा आणि आकडे डागीत असे म्हटले आहे.^{१४}
५. अथर्व वेदात गाईच्या कानावर मिथुनचिन्ह असल्याचा निर्देश आहे तिथे म्हटले आहे की, त्याला वाटले आपण गाईच्या कानावर चिन्ह डागत आहोत, परंतु तो त्यामुळे आपली मिळकत कमी करत आहे.^{१५}
६. गाईच्या कानावर चिन्हे आणि आकडे डागण्याच्या प्रथेचा पाणिनीने निर्देश केला आहे.^{१६}
७. ताडपत्र एकत्र ओवून महाभारत ग्रंथ सिद्ध केल्याचा पाणिनीने आपल्या अष्टाध्यायीत उल्लेख केला आहे.^{१७}
८. यजुर्वेदात पुरुषमेघाच्यासंदर्भात गणक (ज्योतिर्विद) शब्द आला आहे. कारण ज्योतिर्विदाचा व्यासंग गणितावाचून अशक्य आहे.^{१८}
९. यजुर्वेदात अक्षराच्या ध्वनीचे श्रवण बाबत सांगितले आहे.^{१९}
१०. अथर्ववेदात द्यूताच्या हिशोबाचे लेखन केले जाई असे म्हटले आहे.^{२०}
११. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत लिपी, लिपिकर, ग्रंथ, यवनानी हे शब्द आलेले आहेत.^{२१}
१२. कौटिल्यीय अर्थशास्त्रामध्ये मुलाचे चौलकर्म झाल्यावर त्यास अक्षरे व पाढे शिकवावे असे लिहिले आहे.^{२२}
१३. वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांमध्ये पुस्तकवाचन ही चौसष्ट कलांमधील एक कला मानली आहे.^{२३}
१४. रामायण व महाभारतातही लेखन विषयक उल्लेख आहेत.^{२४}
१५. आठव्या शतकातील वासिष्ठधर्म सूत्रामध्ये लेखी पुरावा हा कायदेशीर पुरावा ग्राह्य धरला पाहिजे असे मानले आहे.^{२५} असे अनेक उल्लेख उपलब्ध आहेत. यावरून लेखनकला फार प्राचीन होती असे म्हणावयास हरकत नाही.

आ) जैन वाङ्मयातील पुरावे -

जसे प्रत्येक धर्माचे धार्मिक ग्रंथ असतात तसे जैन धर्माचेही अनेक धर्म ग्रंथ आहेत जैन धर्म आहे अनादी कालापासून आहे जैन धर्मात जे २४ तीर्थंकर होऊन गेलेले आहेत त्यांनी विशेषतः जैन तत्त्वज्ञानच प्रसार व प्रचार केला होता पण हे सर्व तत्त्वज्ञानाचे प्रसार व प्रचार झाले हे केवळ लेखनामुळे शक्य आहे असे म्हणावयास हरकत नाही कारण उपलब्ध माहितीनुसार श्रुती आणि स्मृति तसेच मौखिक परंपरा द्वारे ज्ञान व तत्त्वज्ञान हे वैदिक संप्रदाय पालन करणाऱ्या नागरिकांपुरतेच मर्यादित होते असे दिसून येते जैन धर्माचे अंग व आगम हे मुख्य धर्म ग्रंथ आहेत त्यानुषंगाने जैन धर्मातही लेखन झाले असावे

१. जैनांच्या समवायांगसूत्राचा काळ इ.स. पूर्वकाळ ३०० आणि पण्णावणासूत्राचा काळ इ.स.पूर्व १६८ हा आहे. या दोन्ही ग्रंथांतून भारतातील अठरा लिपींचा उल्लेख आहे त्यात ब्राह्मी लिपीचा अंतर्भाव आहे याशिवाय खरोष्ठी आणि यवनानी लिपीचाही या यादीत उल्लेख आहे.^{२६}
२. जैन ग्रंथांमध्ये ग्रीक लोकांच्या लिपीचे 'यवणालिया' हे नाव आले आहे.^{२७}
३. जैनांच्या नष्ट झालेल्या दृष्टीवाद या ग्रंथाचा जो थोडा भाग उपलब्ध आहे त्यामध्ये ब्राह्मी लिपीचे ४६ अक्षरे असल्याचे नमूद केले आहे त्यात ऋ, ऋ, लृ, लृ आणि क्ष या अक्षरांचा समावेश नाही.^{२८}
४. ब्राह्मी हा शब्द जैनांच्या भगवती सूत्र या ग्रंथात सापडतो.^{२९}

वरील सर्व विवेचनावरून जैन ग्रंथातील लिपींचे उल्लेख प्रस्तरलेखीय पुरावे या गोष्टी ऐतिहासिकदृष्ट्या अतिशय महत्त्वाच्या आहेत हे स्पष्ट होते

इ) बौद्ध वाङ्मयातील पुरावे -

'ललित विस्तर' या ग्रंथात तथागत बुद्ध गोतम लिपी पाठशाळेमध्ये विश्वाम्नि नावाच्या गुरूजवळ चंदनाच्या पाटीवर सोन्याच्या लेखणीने लिहावयास शिकला असे उल्लेख येतात. तथागत बुद्ध गोतम सोन्याच्या लेखणीने लिहिले यावरून असे म्हणता येईल की ते सर्वसंगपरित्याग करणाऱ्यापूर्वीच त्यांना लेखन व लेखनाचे जाण होती असे दिसते ज्ञान प्राप्ती करत असताना तथागत बुद्ध गोतम यांना

पहिल्या सहा वर्षात आवश्यक असे केवळ ज्ञान प्राप्त न झाल्याने शेवटी ते स्वतःहून जृम्भिका नदीच्या काठी असलेल्या पळसाच्या वृक्षाखाली तपश्चर्या केली होती. त्या तपश्चर्या अंतर्गत त्यांना जे ज्ञान प्राप्त झाले ते जातककथेच्या माध्यमातून प्रसार व प्रचार केला आहे जातककथेचे पुढील काळात कदाचित तथागत बुद्ध गोतम यांच्याच काळात लेखन झाले असावे ज्याअर्थी गोतम बुद्धांनी आपल्या भिक्षू आणि भिक्षुणींना विनय पिटकात नियमावली दिलेले आहेत त्यावरून स्पष्ट होते की तथागत बुद्ध गोतम हे लेखन करत असावेत.

बौद्ध धर्मग्रंथाचे तीन विभाग आहेत: १) विनय, २) सुत्त, ३) अभिधम्म या प्रत्येकाला पिटक म्हणतात. 'विनय पिटका' मध्ये बौद्ध भिक्षू आणि भिक्षुणींना अनेक आचारनियम सांगितले असल्याने त्यामध्ये लेखनकलेचे अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत बौद्ध वाङ्मयात लेखन कले संदर्भात अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत

१. लेखा आणि लेखक हे दोन्ही शब्द भिखुपाचित्य आणि भिक्खूणिपाचित्य या ग्रंथात आले आहेत भिक्खूपाचित्यामध्ये लेखन ही ज्ञानमार्गातील एक शाखा असून सर्वत्र तिचा बहुमान होतो.^{३०}
 २. विनयपिटकातील पाराजिक या भागात आत्महत्येमुळे माणसाला मृत्यूनंतर परलोकात गेल्यावर कीर्ती कशी मिळते यासंबंधीचे नियम बौद्ध भिक्षूंनी कोरु नयेत असे सांगितले आहे म्हणजेच अशाप्रकारचे लेखन करू नयेत.^{३१}
 ३. ऐहिक कला शिकण्यास बौद्ध भिक्षूंना मनाई करण्यात आली असली तरी लेखनविद्या शिकण्याची त्यांना आज्ञा केली आहे^{३२}
 ४. बौद्ध भिक्षूने आत्मघाताच्या प्रशंसेबाबत लेखन केले तर त्या प्रत्येक अक्षराबद्दल त्यास पाप लागू शकतो असेही नमूद केल्याचे दिसू येते.^{३३}
 ५. महासुतसारेजातकामध्ये राजाज्ञा, करारपत्र यांचे उल्लेख आढळतात.^{३४}
 ६. बौद्ध वाङ्मयातील (इ.स.पूर्व ४५०) शिलाग्रंथात 'अख्खरिका' नावाच्या खेळाचे वर्णन आहे. बोटाने हवेत किंवा भिडूच्या पाठीवर अक्षरे काढायची आणि ती त्यांनी ओळखायची. अर्थात भिक्षूंनी यात वेळ दवडण्यास बंदी होती^{३५}
 ७. जातकांमधून लेखन व्यवसाय गृहस्थाश्रमी लोकांचे चरितार्थाचे साधन म्हणून सांगितले आहे^{३६}
 ८. महावग्ग जातकात एका लिखित राजशासनाचा उल्लेख आहे. 'चोर सापडला तर त्याचा वध करावा' संघामध्ये अशा (लिखित कोकारो) चोरांना प्रवेश नसावा अशी आज्ञा होती^{३७}
 ९. सिलोममधील त्रिपिटकाचा काळ सर्वसाधारणपणे इ.स.पूर्व ५०० ते ४०० धरला जातो. या ग्रंथातून 'छिन्दति', 'लिखति', 'लेख' 'लेखक', 'अक्षर', 'पर्ण', 'फलक', 'सुर्वणपत्र' इत्यादी लेखन विषयक शब्दांचा उल्लेख आहे.^{३८}
 १०. कर्लीगाधिपतीच्या खारवेल येथे प्राप्त झालेल्या 'हाथीगुम्फा' शिलालेखात पाढे आणि हिशोब यांच्या लेखनाचा उल्लेख आहे^{३९}
- वरील विवेचनानुसार बौद्ध धर्मात लेखन कलेला व लेखन करण्यास सर्वांना समान संधी होती व लेखन करणे हे भिक्षूंना अधिकृत अधिकार असल्याचे दिसून येते

ई) परकीय तथा अभारतीय पुरावे -

१. अलेक्झांडरचा सेनापती निआर्कस याने भारतीय लोक कापूस कुटून तयार केलेल्या कापडावर लिहीत असे नमूद केले आहे^{४०}
२. मेगॅस्थेनीस हा चंद्रगुप्त मौर्याच्या दरबारी असेला ग्रीक वकील त्याच्या 'इंडिका' या ग्रंथातील अनेक पुरावे भारतातील लेखनकलेची प्राचीनता सिद्ध करण्यास पोषक आहेत.^{४१} त्याने असे लिहून ठेवले आहे की
 - a) हिंदूंना लेखनकला अवगत होती त्याने वर्षफलाच्या संदर्भात पंचागाचा निर्देश केला आहे^{४२}
 - b) वर्षाच्या प्रारंभी सर्व तत्त्वज्ञानी राजवाड्याच्या प्रवेशद्वारी जमत असत. त्यांनी जे काही लेखन केले आहे शेती आणि गुरांची जोपासना किंवा राष्ट्राच्या अभ्युदासाठी काही विचार केला आहे, त्यांचे जाहीर उच्चारण करत^{४३}
 - c) प्रत्येक दहा स्टेडिआनंतर (१ स्टेडियम = १८१ मी.) धर्मशाळा कोठे आहे व त्यातील अंतर किती आहे हे दर्शविण्यासाठी मौर्यकाळात रस्त्यावर दगड पुरले होते^{४४}
३. चिनी प्रवासी ख्वान च्वांगने भारतीय मुले बाराखडीचा अभ्यास करतात व त्यांच्या लिपीमध्ये सत्ते चाळीस अक्षरे आहेत असेलिहिले आहे.^{४५}

वरील विवेचनानुसार आपल्याला असे लक्षात येईल की भारतात प्राचीन काळापासून भारतीयांना लेखन कला अवगत असल्याचे दिसून येते. असे असले तरी काही परकीय अभ्यासक, संशोधक व विचारवंत यांचे भारतातील लेखनाबाबत काही मतमतांतरे आहेत ते पाहणे आवश्यक ठरते.

ब्यूहर आणि रॉथ यांच्या मते भारतातील लेखनकला प्राचीन असली पाहिजे असे अभिप्राय दिला कारण त्यांच्या मते मौखिक विद्येस पुस्तकाची जोड असणे शक्य आहे.^{४६} रॉथ यांच्यामते लिखित पुस्तके अस्तित्वात नसती तर कोणीही प्रतीशाख्य बनू शकणे अशक्य आहे.^{४७} बॉथलिंग यांच्या मते नवीन ग्रंथ निर्मितीसही लोक लेखन करित असावेत. ग्रंथकार ग्रंथ लिहून मुखोद्गत करित असे व दुसऱ्यांना शिकवीत असे. ग्रंथाची एक प्रत कुळामध्ये पवित्र स्मृती म्हणून ठेवल्याने त्या प्रतीचे संरक्षण होते असे निदर्शनास येते^{४८}

वरीलप्रमाणे प्राचीन काळातील पुरावे सादर केले असले तरी आजमितीस अशोकाचे ब्राह्मी लिपीतील प्रस्तरलेख हेच भारतातील लेखनाचे सर्वात प्राचीन पुरावे आहेत त्यानंतर काळात लेखनकलेचा विकास व प्रगती आजतागायत होत राहिली आणि होत आहे.

संदर्भ सूची-

१. <https://marathivishwakosh.maharashtra.gov.in/khandas/khand15>
२. कित्ता
३. कित्ता
४. नाईक बापुराव, देवनागरी मुद्राक्षरलेखनकला, खंड एक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई १९८२, पृ. २९
५. कित्ता, पृ. २९
६. कित्ता, पृ. २९
७. कित्ता, पृ. २९
८. Muller Max, A History of Ancient Sanskrit Literature, London, 1859, p.507
९. नाईक बापुराव, देवनागरी मुद्राक्षरलेखनकला उपरोक्त, पृ. २९
१०. सांकलिया ह. धी. व माटे म.श्री., संपादक-महाराष्ट्रातील पुरातत्त्वे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई १९७६, पृ. १२६
११. नाईक बापुराव, देवनागरी मुद्राक्षरलेखनकला उपरोक्त, पृ. ३१
१२. कित्ता, पृ. ३१
१३. कित्ता, पृ. ३१
१४. कित्ता, पृ. ३१
१५. कित्ता, पृ. ३१
१६. कित्ता, पृ. ३१
१७. कित्ता, पृ. ३१
१८. कित्ता, पृ. ३१
१९. कित्ता, पृ. ३१
२०. कित्ता, पृ. ३१
२१. सांकलिया ह. धी. व माटे म.श्री., उपरोक्त, पृ. १२६
२२. कित्ता, पृ. १२६
२३. कित्ता, पृ. १२६
२४. कित्ता, पृ. १२६
२५. कित्ता, पृ. १२६
२६. कित्ता, पृ. १२६
२७. गोखले शोभना, पुराभिलेखविद्या, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७५, पृ. १०
२८. कित्ता, पृ. १०
२९. नाईक बापुराव, देवनागरी मुद्राक्षरलेखनकला उपरोक्त, पृ. ३०
३०. गोखले शोभना, पुराभिलेखविद्या, उपरोक्त, पृ. १३
३१. कित्ता, पृ. १३
३२. कित्ता, पृ. १३

३३. कित्ता, पृ. १३
३४. Prof. Cowell E.B., Edited-The Jataka or Stories of the Budha's Former Births, Vol. IV, Cambridge, 1901, p.161
३५. Rhys David T. W., Buddhist India, The Story of the Nation Series, London, 1903, p.108
३६. सांकलिया ह. धी. व माटे म.श्री., उपरोक्त, पृ. १२६
३७. Muller Max, Edited The Sacred Books of the East, Vinaya Text, Part I, Vol. XIII, Oxford, 1881, p. 198
३८. गोखले शोभना, पुराभिलेखविद्या, उपरोक्त, पृ. १४
३९. नाईक बापुराव, देवनागरी मुद्राक्षरलेखनकला उपरोक्त, पृ. ३४
४०. सांकलिया ह. धी. व माटे म.श्री., उपरोक्त, पृ. १२८
४१. कित्ता, पृ. १२८
४२. नाईक बापुराव, देवनागरी मुद्राक्षरलेखनकला उपरोक्त, पृ. ३५
४३. कित्ता, पृ. ३५
४४. कित्ता, पृ. ३५
४५. कित्ता, पृ. ३५
४६. गोखले शोभना, पुराभिलेखविद्या, उपरोक्त, पृ. १५
४७. कित्ता, पृ. १५
४८. कित्ता, पृ. १५